

Nizamî Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ında Yazım Tarzı ve Dil Özellikleri

In Nizamî Ganjavi's Mahzenü'l-Esrâr Writing Style and Language Features

Nimet YILDIRIM¹

Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Fars Dili ve Edebiyatı, Erzurum, Türkiye

Geliş Tarihi/Received: 17.02.2025
Revizyon Veriliş Tarihi/Revision Issued: 08.03.2025
Revizyon Bitiş Tarihi/Revision Ended: 09.03.2025
Kabul Tarihi/Accepted: 11.03.2025
Yayın Tarihi/Publication Date: 29.03.2025

Sorumlu Yazar/Corresponding author:

E-mail: nimety@atauni.edu.tr

Cite this article: Yıldırım, N. (2025). In Nizamî Ganjavi's Mahzenü'l-Esrâr Writing Style and Language Features. *A Journal of Iranology Studies*, 22, 1-13.

Atıf: Yıldırım, N. (2025). Nizamî Gencevî'nin Mahzenü'l-Esrâr'ında Yazım Tarzı ve Dil Özellikleri. *Doğu Esintileri*, 22, 1-13.

Content of this journal is licensed under a Creative Commons Attribution-Noncommercial 4.0 International License.

Öz

Her eserin yazarı, bulunduğu ortam, şartlar, ruhsal durumu ve imkanları ve sosyal çevreden etkilenerek eserini yazar. Eserin örgüsü ve dokularında yazıldığı çağın sosyal durumu, siyasal etkenler; şairin kültürel ve tarihsel mirastan aldığı pay, eserin anlamsal boyutları, şairin ve yazarın hayatında edindiği tecrübeler, dile egemenliği, edebi zevki, bilgi birikimi, eserin sunulacağı muhataplar ve dışsal birtakım etkenler önemli ölçüde şairin ifade tarzı ve dilinde önemli izler ve etkiler bırakır. Nizamî'nin *Sırlar Hazinesi*, mazmunu, işlediği konular, hümanist değerler, dillendirdiği düşünce ve duygular ve sanat bakımından Senâî-yi Gaznevî'nin (ö. 525/1131) şiirinden daha yüksek makamdadır. Bu gerçek *Sırlar Hazinesi*'nin içeriğinde de yazarın işleyiş tarzı ve temalarından açıkça görülür.

Anahtar kelimeler: Nizamî Gencevî, Mahzenü'l-esrâr, Mahzenü'l-esrâr yazım tarzı.

ABSTRACT

The author of each work writes his work, influenced by the environment, conditions, mental state and opportunities and social environment. The social situation of the era in which the work was written, political factors, the poet's share of cultural and historical heritage, the semantic dimensions of the work, the poet's and the author's life experiences, language dominance, literary taste, knowledge accumulation, the interlocutors to whom the work will be presented and a number of external factors significantly leave important traces and influences on the poet's style of expression and language. Nizamî's *Treasure of Secrets* is in a higher position than Senâî's poem in terms of its content, the subjects it deals with, humanist values, the thoughts and feelings it expresses, and its art. This fact is clearly seen in the content of the *Treasure of Secrets*, as well as in the author's style and themes.

Keywords: Nizami Ganjavi, Mahzenü'l-esrâr, Mahzenü'l-esrâr writing style.

GİRİŞ

Her eserin yazarı, bulunduğu ortam, şartlar, ruhsal durumu ve imkânları ve sosyal çevreden etkilenecek eserini yazar. Eserin örgüsü ve dokularında yazıldığı çağın sosyal durumu, siyasal etkenler; şairin kültürel ve tarihsel mirastan aldığı pay, eserin anlamsal boyutları, şairin ve yazarın hayatında edindiği tecrübeler, dile egemenliği, edebi zevki, bilgi birikimi, eserin sunulacağı muhataplar ve dışsal birtakım etkenler önemli ölçüde şairin ifade tarzı ve dilinde önemli izler ve etkiler bırakır. (Purnâmdâriyân, 1401 hş, s. yeksed u yâzdeh).

Nizamî'nin Mahzenü'l-esrâr'ı didaktik, tasavvufi ve hikmet içeriklidir. Bu tür eserlerin anlamsal yönü genellikle manevi ve dinsel temeller üzerine yükselir. Ahlaki yükümlülükler, yapılması gerekenler ve gerekmeyenler, yaşam tarzı; insanın Tanrı'ya karşı görevleri, yaşadığı toplum içerisindeki sorumlulukları ve sonuçta kurtuluş yollarını gösterecek ilkeler... Doğal olarak bu tür eserlerin muhatapları toplumun daha az okumuş kesimleridir. Biraz daha fazla okumuş kesimlerin bu konulardan az çok haberdar olduğu ve bu bilgilere fazla ihtiyaç duymadıkları bir olgudur. Bu tür didaktik şiirler ve bu türden şiirlerin muhatapları, hedef kitleleri her kesim tarafından anlaşılabilmesi için kendi özgün durumuyla uyumlu bir dil ve tarz istemektedir. Kolay anlaşılabilir, sade, akıcı bir dil, zorlanmadan anlaşılabilir ifadeler, aynı zamandan oldukça önemli olarak didaktik pasajların yanı sıra anlatılara uygun, çekici ve etkileyici hikâyeler ile de örneklendirilmesi gerekir. (Purnâmdâriyân, 1401 hş, s. yeksed u yâzdeh).

Nizamî'nin ilk büyük eseri olan *Sırlar Hazinesi*, Yakın ve Orta Doğu edebiyatlarında didaktik şiir türünün en kıymetli örneğidir. Bu eser dâhi şairin yaratıcılığında destansı şiir dalında ilk kalem tecrübesi idi. *Sırlar Hazinesi* adından da anlaşılacağı gibi, Yakın ve Orta Doğu edebiyatlarında yaygın didaktik eserleri arasında yer alır. İçerik ve temaları açısından *Kelile ve Dimne*, *Kutadgu Bilig*, *Hadîkatü'l-hakîka*, *Siyâsetnâme*, *Kâbûsnâme*, *Çehâr Makâle* gibi eserlere yakın olan eser, bazı konularıyla da sözü edilen eserlerden farklıdır. Şair, sanki kendi çağına kadar yazılmış didaktik edebiyatı değerlendirip derleyerek ona daha yüksek hümanist, demokratik yön vermiştir (Nizami Gencâvi, *Sırlar Xâzinəsi*, 2021, s. 7).

Genceli Nizamî'nin ilk eserini Senâî'nin *Hadîkatü'l-hakîka* adlı eserine nazire yazması tesadüfi değildir. Bu, Nizamî'nin, kendisinden önceki hümanist şiire ilgisiz kalmaması ile izah edilmelidir. Şair, selefının eserinin adına uygun bir ad seçmekle beraber, onun bazı fikirlerine de katıldığını bildirmiş, birçok hikâyesini onun hikâyeleri ile benzer ve onları çağrıştıracak şekilde yazmıştır. "Sultan Mahmud ile Kocakarı Hikayesi", "Sultan Sencer ile Kocakarı Hikayesi" bu söylediklerimizin örneği olabilir (Nizami Gencâvi, *Sırlar Xâzinəsi*, 2021, s. 7).

Nizamî'nin *Sırlar Hazinesi*, mazmunu, işlediği konular, hümanist değerler, dillendirdiği düşünce ve duygular ve sanat bakımından Senâî'nin şiirinden daha yüksek makamdadır. Bu gerçek *Sırlar Hazinesi*'nin içeriğinde de, yazarın işleyiş tarzı ve temalarından açıkça görülür.

بر همه شاهان ز پی این جمال
قرعه زدم نام تو آمد به فال

نامه دو آمد ز دو ناموسگاه
هر دو مسجل به دو بهرامشاه

آن زری از کان کهن ریخته
وین دری از بحر نو انگیخته

آن بدر آورده ز غزنی علم
وین زده بر سکه رومی رقم

گرچه در آن سکه سخن چون زرست
سکه زر من از آن بهترست

گر کم از آن شد بُیه و بار من

بهتر از آنست خریدار من

شیوه غریبست مشو نامجیب
گر بنوازش نباشد غریب

کاین سخن رسته پر از نقش باغ
عاریت افروز نشد چون چراغ

اوست در این ده زده آبادتر
تازمتر از چرخ و کهن زانتر

Kura çektim bütün hükümdarlar adına
Bu güzel kitap için senin adın çıktı bu falda

İki ülkeden iki kitap geldi
Her ikisi de sunuldu iki Behram Şah adına

O eski ocaktan dökülmüş onun Hadîka altınları
Bu Sırlar Hazinesi yeni denizden inciler

O, Gazne'den yüceltmiş sancağını
Bu, Rum ülkesinin sikkelerine yazdı adını

O sikkelerde söz, altın gibi olsa da
Benim altın sikkelerim onunkilerden iyi daha da

Yüküm, varlığım az olsa da onunkilerden
Müşterim daha çok onun müşterilerinden

İlginç gelse de sana benim bu şiir tarzım
Beğenir, sever okşarsan garip kalmaz tarzım

Benim bu yeni sözlerim meyve verdi bağ gibi
Başkasının yağıyla aydınlık saçmadı kandil gibi

Bu köyde her yapıdan bayındır o
Göklerden daha yeni, çok önceleri doğmuş o
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm 13, Beyitler: 9-16).

Sırlar Hazinesi, sözün gerçek anlamında, Nizamî'nin yaratıcılık manifestosu diye adlandırılabilir. "Hazine: Mahzen" adını şair eserine tesadüfen vermemiştir. *Sırlar Hazinesi* doğrudan da, hayatın ayrı ayrı alanlarını kapsayan, toplumun değişik kesimlerinin renkli sahnelerini yansıtan, yeni fikirler, idealler ve kanaatler sergileyen bir eserdir. Büyük şair, didaktik şiir türünün imkânlarından başarıyla yararlanıp okuyucu ile lirik monologlar şeklinde sohbet eder, onları düşündüren, rahatsız eden problemlere dokunur, her durumda Orta Çağ'ın katı karanlıkları içerisinden ışığa, gerçeğe, iyiliğe çağırır (Nizami Gencavi, *Sırlar Xəzinəsi*, 2021, s. 9).

Nizamî'nin sanatsal konumu da bu olaylarla ilgili olarak açıkça dikkat çeker. Şair, şiirleri boyunca okuyucuyu heyecanlandırır, ruh hali, okuyucuyu da etkiler. Sonunda tüm bunların asıl konuya geçmek için birer araç olduğu ortaya çıkar. Yaşadığı zamandan son derece hoşnutsuz olan şair, aynı zamanda büyük idealler adına Tanrı'ya ve Peygambere yönelir, eski çağlardaki dürüstlük, samimiyet ve doğruluğu, saflık döneminin yaşamını, İslâm'ın ilk yıllarını geri getirmeye çağırır. Zulüm ve adaletsizliğin alevlerine su dökülsün, adalet yeniden egemen olsun (Nizami Gencavi, *Sırlar Xəzinəsi*, 2021, s. 9).

Eserin önsözünde şiirin özelliklerine, üstünlüğüne, sözün ve sanatın değerine de özel bir yer ayıran şair sözün ortaya çıkışı, insan karakterindeki rolü, kıymeti hakkında düşüncelerini belirtir. Sözü, yaratılışın ilk ve en güzeli olarak adlandırır. Nizamî, kalemin hareketiyle yolculuğa başlangıcından itibaren dünyanın gözlerini tam anlamıyla söz ile açtığını belirtir. Söz, insanın canı, ten ise onun konağıdır. Bayraklar söz kadar egemenlik kuramaz. Her düşünceyi sözün bir ulak gibi taşıdığını ve muhatabına erİştirdiğini belirterek sözün altından daha değerli olduğunu, sözden yücelerde kimsenin oturamadığını, sözün, ülkenin hükümdarı olduğunu söyler (Nizami Gencavi, *Sırlar Xəzinəsi*, 2021, s. 10).

جنبش اول که قلم برگرفت
حرف نخستین ز سخن درگرفت

برده خلوت چو برانداختند
جلوت اول به سخن ساختند

تا سخن آوازه دل در نداد
جان تن آزاده به گل در نداد

چون قلم آمد شدن آغاز کرد
چشم جهان را به سخن باز کرد

بی سخن آوازه عالم نبود
این همه گفتند و سخن کم نبود

در لغت عشق سخن جان ماست
ما سخنیم این طلال ایوان ماست

خط هر اندیشه که پیوسته‌اند
بر پر مرغان سخن بسته‌اند

Kalem sözden aldı gücünü ilk hareketiyle
Söz idi kalemin ilk yazdığı kelime¹

Halvet perdesi aralanınca varlığın
İlk cilvesi, tanığı söz oldu yaradılışın

Alımlı bir ses ile seslenmedikçe gönle
Girmede can topraktan yaratılmış tene

Gidip gelmeye başlayınca kâğıt üzerinde kalem
Açtı dünya gözünü söz idi ilk görülen

Ne değeri ne sesi olurdu dünyanın olmadan söz
Ne kadar söylense de hiç eksilmedi asla söz

Aşkın sözlüğünde canımız bizim söz
Tenimiz bir yıkık ayvanımız, biz ise söz

Nerede bir düşünce bir fikir varsa
Uçurur götürür onu söz kuşu ulağı makamına
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm 13, Beyitler: 1-7).

¹ “Bir şeyi istediğinde, O’nun buyruğu “ol!” demektir; hemen oluverir.” *Kur’ân*, Yasin: 82.

Genceli Nizamî tamamen bir düşünür gözüyle, mesnevi şiir kalıbını akıllıca düşüncelerini dillendirmek için seçmiş, tılsımlı kalelerin burçlarındaki sanatkârlığını sözün olanca gücüyle eşsiz sırlarını açmak için kullanmıştır. Buradaki asıl amacı da güzellik burçlarından, erginlik doruklarından gelecek mesajlarını gelecek kuşaklara aktarmaktır. Nizamî, şairliğinden söz ederken şöyle der: “Bu dünyada söz söyleme sanatının en üstün makamı Yusuf oğlu İlyas’a verilmiştir” (Servetiyân, 1372 hş., I, 327-28):

گر دل دهی ای پسر بدین بند
از بند پدر شوی برومند

در شعر مپیچ و در فن او
چون اکذب اوست احسن او

زین فن مطلب بلند نامی
کان ختم شده است بر نظامی

Kulak verirsen bu öğüde a oğul!
Babanın öğüdünden alırsın payını a oğul!

Dolaşma şiir çevresinde, uğraşma şiirle
En yalanı, en güzel olanıdır şiirin

Bu meslekten bekleme ad san, ululuk işi
Şiir söylemek bir tek Nizamî'nin işi
(Nizamî-yi Gencevî, *Leylâ ve Mecnûn*, Bölüm: 9, Beyitler: 12-14).

Kırk bölümünden oluşan *Mahzenü'l-esrâr*'ın otuz dokuz bölümü, Nizamî'nin mahlasını/imzasını taşır. Nizamî, tek bir bölümüne imzasını atmamıştır. O da Melik Fahreddin'i övgüye ayırdığı bölümdür. Buradaki amacı da rintlük dışında bir şey değildir (Servetiyân, 1372 hş., I, s. 329).

گشته ز بس روشنی روی من
آینه دل سر زانوی من

من که به این آینه پرداختم
آینه دیده در انداختم

تا ز کدام آینه تابى رسد
یا ز کدام آتشم آبی رسد

Öylesine ışıklara boğuldum ki, yüzümün ışığı
Oldu dizlerim benim yüreğimin aynası

Bu aynalarla uğraşan, seyirlere dalan ben
Salıverdim göz aynamı her tarafa birden

Hangi aynadan bir ışıltı gelip erişir bana
Hangi ışıltılı ateşten bir kıvılcım gelip yetişir bana
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 10, Beyitler: 5-7).

Mahzenü'l-esrâr gerçekte engin sırlarla dolu bir eserdir. Örneğin Nizamî, suffî, derviş ve şeyhi eleştirmek için Kâbe'ye giden hacı hikâyesini yazarak yeme düşkünü sufînin değersizliğini sergiler (Servetiyân, 1372 hş., I, s. 331):

باز گشاد از گره آن بند را
داد طرب داد شبی چند را

جمله آن زر که بر خویش داشت

بذل شکم کرد و شکم پیش داشت

دست بدان حقه دینار کرد
زلف بتان حلقه زنار کرد

خرقه شیخانه شده شاخ شاخ
تنگدلی مانده و عنری فراخ

“Hemen açtı o kesenin ağzını. Birkaç gece eğlencelerle, zevk ve sefayla yaşamının hakkını verdi. Kesedeki bütün altınları bir tane bırakmadan yedi bitirdi. Bu arada göbeği şişti de şişti. Elini o dinar kutusuna her uzattığında, altınların sesiyle kendinden geçiyordu. Güzellerin zülüfleri, boynunda bir zünnar oldu. Sufilik hırkası paramparça oldu. Bütün bunlardan kendisine, boynuna dolanan sıkıntılar, üzüntüler kaldı.” (Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 45, Beyitler: 11-14).

Şair, Cemşid hikâyesinde sufî dünyayı ve marifet evrenini alabildiğine gizemli ifadelerle anlatmakta, sözlerini yaşlı bir kadının dilinden aktarmaktadır:

دار درین طشتت زبان را نگاه
تا سرت از طشتت نگوید که آه

لب مگشای ارچه درو نوشهاست
کز پس دیوار بسی گوشهاست

Dilini konuşmaktan sakın, sus bu dünya teştinde
Sonra ah vah deme başın kesilip de düşünce teşte!

Şeker dolu olsa da açma dudaklarını her an
Duvarın arkasında nice kulaklar var seni duyan (Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 55, Beyitler: 28-29).

Bu engin sırlar hazinesinde her hikâyenin, her kelimenin özgün bir anlamı vardır. Sultan Sencer Gence'ye komşu Abhaz'a hiç gelmemiş olsa da Nizamî hayali bir hikâye ile kocakarının, Sencer'e itirazlarını olağanüstü ifadelerle dillendirmektedir (Servetiyân, 1372 hş., I, s. 332):

بیرزنی را ستمی درگرفت
دست زد و دامن سنجر گرفت

کای ملک آزرم تو کم دیدهام
وز تو همه ساله ستم دیدهام

شحنه مست آمده در کوی من
زد لگدی چند فرا روی من

بیگنه از خانه بروم کشید
مویکشان بر سر کویم کشید

“Çok zulme uğramış bir yaşlı kadın, uzattı elini, tuttu kaftanının eteğinden Sultan Sencer'in: “A hükümdar! Senden insafı, adaleti az görmüşüm, senden bir ömür hep zulüm görmüşüm ben” dedi. “Sarhoş bir bekçi geldi, bizim mahalleye de, tekmeledi yüzümü gözümü benim. Suçsuz yere geldi, beni kendi evimden çıkardı. Saçlarımdan çekip sürükleyerek mahallenin meydanına götürdü.” (Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 27, Beyitler: 1-4).

Sonra Nizamî'nin bu şiiri neden yazmış olduğunun sırları ortaya saçılıyor. Olayları arifçe seyirlerinin ardından şiir bağındaki simgelerle simgesel ifadelerle doğal betimlemelerle bezeyerek sunuyor:

من که ازین شب صفتی کردهام
آن صفت از معرفتی کردهام

شب صفت پرده تنهایی است
شمع در او گوهر بینایی است

عود و گلابی که بر او بسته شد
نال و اشک دو سه دلخسته شد

وانهمه خوبی که در آن صدر بود
نور خیالات شب قدر بود

O geceden bir örnek almışım ben
O geceden nice bilgiler almışım ben

Tek başına kalmanın kara adıdır gece
O karanlıkta mum, ışık mücevheri o gece

O gecenin mangalındaki ateş ve gülsuyu
Birkaç yanık gönlün iniltisi ve gözyaşı suyu

O gece gördüğüm bütün güzellikler
Kadir Gecesi'nin hayaliyle güzellikler
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 19, Beyitler: 40-44).

Nizamî'nin edebî eserleri, sadece eşsiz bir yetkinlik ve sanatla yazılmış sanat örnekleri değil, aynı zamanda zengin bilimsel ve tarihi bilginin de değerli kaynaklarıdır. Yaşadığı dönemin edebi ve sanatsal olaylarının yanı sıra toplumsal ve siyasal durumuna da kayıtsız kalmayan sanatçıyı rahatsız eden sorunlardan biri de, "devlet yönetiminde ilke ve kurallar"dır. Şairin eserleri bu açıdan incelendiğinde, Nizamî'nin XII. yüzyılda anlattığı hür ve bağımsız devlet yapısının, ütöpik de olsa, yönetim ilkelerinin, hükümdar-tebaa ilişkilerinin birçok noktada modern görüş ve düşüncelerle örtüştüğü görülür. Nizamî'ye göre bağımsız ve egemen bir devletin istikrarının temel koşulu, onu yönetenlerin basiretli ve adaletli olmaları gereğidir. Hamse'sindeki bütün şiirlerinde bu soruna değinmesi ve ilgili örnek hikâyelerde fikirlerini olağanüstü gerçekçi bir şekilde örnekendirerek canlandırması tesadüfi değildir. Nizamî'nin bu konudaki en önemli görüşlerinden biri; adalet ve insanlık değerlerini esas alan devlet yönetimi tam da Türklerin devlet anlayışıdır (Bədəlova, T., 2019, s. 230). Şair bunu açıkça ifade eder:

دولت ترکان که بلندی گرفت
مملکت از داد پسندی گرفت

چونکه تو بیدادگری پروری
ترک نه‌ای، هندوی غارتگری

Dağlar gibi yücelmişken Türk'ün devleti
Bütün dünyayı sarmıştı Türk'ün adaleti, şefkati

Böyle adaletten ayrılıp zulüm yolu tutarsan sen
Türk değilsin yağmacı bir Hintlisin sen
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 27, Beyitler: 1127-28).

Genceli Nizamî'nin devlet yönetimindeki önemli görüşlerinin ana noktalarını şöyle özetleyebiliriz: Nizamî, okuyucularına iletmek istediği fikirleri eşsiz bir ustalıkla özetlemeyerek en güzel anlatımlarla sunmaktadır. Mubariz Alizade, "Büyük Demokrat" adlı makalesinde şairin sosyo-politik görüşlerinin gelişimini izleyerek ilginç ve önemli bir sonuca varmıştır: "...Bir süre kendi döneminin geleneklerinden kurtulamamış; zalimleri, mazlumların gözyaşlarıyla korkutma eğiliminde olmuştur. Özellikle şairin *Sırlar Hazinesi* adlı eserinde böyle bir eğilim görülür. Burada Nizamî, zalimleri, bazen Allah'ın gazabıyla, bazen de mazlumun ahının etkisiyle tehdit eder. Zaman zaman kıyamet gününün hesabıyla, bazen de evsiz barksız çocukların ve kimsesiz yaşlı kadınların gözyaşlarıyla korkutur ve onların dilinden uyarır. Bazı yerlerde de zalim yöneticileri açıkça tehdit eder" (Bədəlova, T., 2019, s. 231):

از ملکان قوت و یاری رسد
!از تو به ما بین که چه خواری رسد؟

مال یتیمان ستدن، ساز نیست
بگذر ازین، غارت ابخاز نیست

بر پله پیرمزان ره مزن
شرم بدار از پله پیرمزن

بندهای و دعوی شاهی کنی
شاه نه‌ای چونکه تباهی کنی

شاه که ترتیب ولایت کند
حکم رعیت به رعایت کند

تا همه سر بر خط فرمان نهند
دوستی‌اش در دل و در جان نهند

عالم را زیر و زیر کرده‌ای
تا تویی آخر چه هنر کرده‌ای؟

مسکن شهری ز تو ویرانه شد
خرمن دهقان ز تو بی‌دانه شد

“Hükümdarlardan halkına yardım gelir, güç gelir. Senden bize baksana ne alçaklıklar gelir! Yetim malını elinden almak adalet değil. Vazgeç bu yağmalamadan, Abhaz yağması değil bu! Dul kadının malını yağmalama! Utan be yaşlı kadının ak saçlarından! Bir kulsun sen, hükümdardan dem vuruyorsun! Hükümdar değilsin çünkü zalimsin sen! Hükümdar dediğin kişi, yönettiği ülkede herkesin hakkını gözeten kişi. Öyle olursa bütün ülke buyruklarına baş eğer, gönülden, candan hükümdarlarını severler. Dünyayı baştanbaşa viraneye çevirmişsin sen! Ne hünerin, ne marifetin var bir düşün? Yaktın, yıktın ülkeyi, bir tek evde kimse kalmadı. Köylünün harmanı senin yüzünden tahılsız kaldı.” (Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 27, Beyitler: 1120-29).

زامدن مرگ شماری بکن
می‌رسد دست، حصارى بکن

عدل تو قندیلی شب‌افروز توست
مونین فردای تو امروز توست

پیر زنان را به سخن شاد دار
و این سخن از پیرزنی یاد دار

دست بدار از سر بیچارگان
تا نخوری یاسج غمخوارگان

چند زنی تیر به هر گوشه‌ای؟
غافل از توشه‌ی بی‌توشه‌ای

“Aklını başına topla! Sayılı günün kaldı ölüme. Gelir erişir ölüm, gelmesin diye bari bir duvar ör araya. Adaletin, geceni aydınlatan bir kandil. Yarınki mutluluğunun sebebi, bugünün ışığı senin. Yaşlı kadınları sözlerinle mutlu et. Bu sözleri de yaşlı bir kadından hatıra kabul et. Çek elini zavallıların üzerinden, koru kendini çelik uçlu ah oklarından. Nedir böyle her tarafa ok yağdırıyorsun? Yoksulların azıklarından yok ki haberin senin.” (Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 27, Beyitler: 1130-35).

Şair, "Adaleti Korumak ve Adaleti Gözetmek" konulu bölümüne, "aklı ve anlayışıyla tüm canlıların hükümdarı olan insana" bir çağrıyla başlar. Düşüncesinin ana motifini oluşturan ilke, adalet ve insanlıktır. Şaire göre; "Hiçbir sanat adaletten daha güzel değildir" Nizamî, hükümdarın ilk görevleri arasında vatani kalkındırmaktan söz eder. Şaire göre; hükümdarın adaleti, doğru iç ve dış politikası, harap olmuş dünyayı yeniden ayağa kaldıracaktır (Bədəlova, T., 2019, s. 231):

ای ملک جانوران رای تو
وی گهر تاجوران پای تو
گر ملک، خانه‌ی شاه‌ی طلب
ور گهری، تاج الهی طلب
زانسوی عالم که دگر راه نیست
جز من و تو هیچکس آگاه نیست
زان ازلی نور که پرورده‌اند
در تو زیادت نظری کرده‌اند
نقد غریبی و جهان شهر توست
نقد جهان یک به یک از بهر توست

A akli ve düşüncesi bütün yaratıklara egemen insan!
A ayağı, başı taçlıların tacındaki mücevher insan!

Hükümdar isen, hükümdarlık sarayı, köşkü iste sen
Mücevher isen, ara bul Tanrı'nın hazinesini sen

Öteki dünyadan öteye artık bir yol yok
Bunları sen ve benden başka bilen yok

Tanrı'nın yaratıp beslediği o ezeli ışıktan
Herkesten çok pay alan sensin, sen inan

En değerli sensin bu evrende, bu dünya senin
Bu evrenin bütün varlıkları senin hep, senin ²

Nizamî'nin Mahzenü'l-esrâr'ında yer alan çok önemli bir bölüm de "Nuşirevan ile Veziri" hikâyesidir. Bu hikâyenin teması da; önceleri çok zalim ve gaddar olan Sasani hükümdarı Nuşirevan'ın veziri ve maiyetiyle birlikte çıktığı bir gezi ve av esnasında iki baykuşun ötüşlerini vezirinin yorumlamasıyla kendine gelmesi; bütün kötülükleri terk edip o andan itibaren iyiliklere ve adalete yönelmesi, hayatının sonuna kadar da o tavırlarını devam ettirmesiyle adının dünyanın en adaletli hükümdarı olarak yazılmasıdır:

تنگ دو مرغ آمده در یکدیگر
وز دل شه قافیہشان تنگتر
گفت به دستور چه دم می‌زنند؟
چیست صغیری که به هم می‌زنند؟
ای ملک روزگار گفت وزیر
گویم اگر شه بود آموزگار
این دو نوا نز پی رامشگریست
خطبه‌ای از بهر زناشوهریست

² Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 22 (Adalet ve İnsafı Koruma), Beyitler: 920-25.

دختري اين مرغ بدان مرغ داد
شیربها خواهد از او بامداد

کاین ده ویران بگذاری به ما
نیز چنین چند سپاری به ما

آن دگرش گفت کزین درگذر
جور ملک بین و برو غم مخور

گر ملک اینست نه بس روزگار
زین ده ویران دهمت صد هزار

در ملک این لفظ چنان درگرفت
گاه برآورد و فغان برگرفت

دست بسر بر زد و لختی گریست
حاصل بیداد به جز گریه چیست؟

زین ستم انگشت به دندان گزید
گفت ستم بین که به مرغان رسید

جور نگر کز جهت خاکیان
جغد نشانم به دل ماکیان

ای من غافل شده دنیا پرست
بس که ز نم بر سر ازین کار دست

مال کسان چند ستانم به زور؟
غافل از مردن و فردای گور

تا کی و کی دستدرازی کنم؟
با سر خود بین که چه بازی کنم

“Nuşirevan vezirine şöyle dedi: “Bunlar neler konuşuyorlar? Nedir bunların bu heyecanlı cıvı cıvı ötüşleri? Vezir şöyle cevap verdi: “A benim dünya hükümdarım! Söylerim ne konuştuklarını eğer öğüt hoşunuza giderse. Bu kuşların sesleri bir eğlence, düğün sözleridir. Biri diğerinin kızını oğluna istemektedir. Bu kuş, kızını öteki kuşa verdi. Ondan başlık parası ister durur. Başlık olarak bu yıkık virane köyü beraberinde birkaç yıkık köy ile birlikte ver diyor. Öteki kuş şöyle diyor: “Bırak bunları konuşma! Bu dediğini yapmak çok kolay, üzülme! Böylesine zalim bir hükümdar böyle devam ederse, bu yıkık köy gibi bin tane yıkık köy veririm sana.” Bu sözler hükümdarı öylesine derinden etkiledi ki; şiddetle silkeledi, sarstı onu. Feryadı, ahı ciğerlerini yaktı. Başını ellerinin arasına aldı ve hüngür hüngür ağladı. Gözyaşından başka meyvesi olur mu hiç adaletsizliğin? Yaptığı zulümleri düşündü, kendinden geçti, parmaklarını ısırıldı: “Vay halime! Baksana zulümlerim kuşlara bile erişmiş!” dedi. Bakar mısınız; yönettiğim insanların evlerini adaletimle bayındır yapmam gerekirken, evlerini yıkmış; tavuklar horozlar yerine baykuşları yerleştirmişim. Gafil ben! Dünya tapkını ben! Artık yeter bu zulümlere bir son vermeliyim ben! İnsanların mallarını zorla ellerinden almak! Ne zamana dek? Unuttum ben ölmeyi, yarın mezara girmeyi! Ne zamana kadar eli uzunluk yaparım ben? Ne zamana kadar?”

Nizamî, destan yaratıcılığına *Sırlar Hazinesi* adlı eseriyle başladı. XII. yüzyılda, tasavvuf edebiyatının yaygınlaştığı ve bu dalda ahlaki-didaktik mesnevilerin halk kitleleri arasında yaygın olduğu, dönemin aydınları arasında oldukça değer ve saygı gördüğü bir zamanda, Ebû Saîd, Baba Tâhir, Baba Kuhî, Gazneli Senaî, Feridüddin Attâr gibi büyük sufi şairlerin tasavvuf dünyasının doruklarında buldukları bir çağda ilk eseri ve ilk tecrübesi olsa da daha önceden sahip olduğu bilim, edebiyat ve felsefe birikimiyle genç şair Nizamî'nin, doğuştan gelen yeteneği ve engin düşüncesiyle öne çıkan üslubu ve oldukça

özgün, yaklaşımı ve sanat anlayışıyla böyle bir harika eseri yaratması oldukça doğal bir olaydı. (Bədəlova, T., 2019, s. 230).

Mahzenü'l-esrâr'da Nizamî'nin Özgün Dili

Kullandığı dil, kelimeler/kelime grupları açısından bakıldığında Nizamî'nin eserlerinde basit sözcüklerden daha çok özellikle bileşik ve türemiş kelimeler, tamlamalar, terimler ve deyimler açısından alabildiğine özgün ve ilk kez kendisini tarafından kullanılmış, Farsça metinlerde daha önceleri görülmeyen hem nicelik ve hem de nitelik açısından zengin ve özgün bir sözcük dağarcığına sahip olduğu görülecektir. Kendi oluşturduğu söz konusu yeni kelimeler/kelime gruplarıyla başlangıcından günümüze Farsça metinlerde yeni oluşları, yenilikçiliği ve yeni anlam yüklemeleri açısından Nizamî çok yetenekli bir şairdir. Bu yenilikler sadece dil özellikleri ile değil, ifade, dillendirme ve anlamları açısından da son derece önemlidir (Mutlak C. H., 1395 hş., s. yeksed u hicdeh).

Onun yeni oluşturduğu ve kullandığı kelime gruplarında; bütün tamlama türleri görülmektedir. Hem Türk dünyasında hem de İran'da Nizamî konusunda araştırma yapan uzmanların da ortak ifadeleriyle Nizamî gerçekte Farsçanın kelime yapımı ve türetimi konusunda bütün imkânlarını en üst düzeyde kullanmış, bir bakıma Türk coğrafyasında geliştirilen ve özgün olarak kullanılan bir Farsça oluşturmuştur. O yüzden eserlerindeki kedine özgü çok sayıda sözcük, ilk kez Nizamî tarafından kullanılan derin anlamlı, sade ve kolay anlaşılır olarak Farsçaya kazandırılmıştır. Said Nefisî'ye göre "Nizamî, kendisinden önce bilinmeyen ya da yaygın olarak kullanılmayan kelime grupları ve tamlamaları kullanmakta son derece cesurdur." Vahîd-i Destgerdî, Nizamî'nin *Penc Genc* dışındaki şiirlerini toplayarak yayınladığı *Gencîne-yi Gencevî* adlı divanında; Bihruz-i Servetiyân şairin beş mesnevisine yazdığı açıklamalar ve şerhler ile yayınladığı eserlerinde her eserin sonunda; Berat Zencanî, *Mahzenü'l-esrâr*'ın sonunda şairin eserlerinde kullandığı özgün ve ilk kez kullanılan sözcükler, terimler, tamlamalar, sözcük gruplarını içeren sözlükler hazırlamışlardır (Mutlak C. H., 1395 hş., s. 496-499).

Nizamî, Farsçanın bütün inceliklerine, dil, dil özellikleri, kelime yapısı ve kelime kullanımında, özgün bir yetenek sahibi olmasının yanı sıra bütün bunlardan öte Farsça kelime türetme ve ilk kez bu dilde bu kelimeleri kullanması açısından son derece usta, eşsiz ve oldukça başarılı bir şairdir. Onun özellikle Farsça bileşik yaratması konusu son derece önemlidir. Örneğin onun bu Farsça kelime türetmeleri ve ilk kez kendisinin kullanması *Mahzenü'l-esrâr*'ın daha ilk beyitlerinde başlar (Yusufî, H. A., 1372 hş., III, 583; Purnâmdâriyân T., s. yeksed u nuzdeh).

Nizamî'nin bu yaratıcılığı, özgür düşünce yapısı ve özgüveninden kaynaklanmaktadır. Bu özellikler şairin edebi zevki ve yetenekleriyle birleşip örtüşünce dilin kelime türetme bölümünde olağanüstülükler yaratmasına uygun ortamları sağlar. Bu konu da Nizamî'nin en çok başarılı olduğu önemli niteliklerinden biridir (Purnâmdâriyân T., s. yeksed u nuzdeh).

بسم الله الرحمن الرحيم
هست کلید در گنج حکیم

فاتحه فکرت و ختم سخن
نام خدایست بر او ختم کن

بیش وجود همه آیندگان
بیش بقای همه پایندگان

سابقه سالار جهان قدم
مرسله پیوند گلوی قلم

لعل طراز کمر آفتاب
حله گر خاک و حلی بند آب

Esirgeyen, bağışlayan Tanrı'nın adı
Bilge Tanrı'nın hazine kapısının anahtarı

Düşüncenin başı o, sözün sonu o
Onunla bitir sen sözü, Tanrı'nın adı o

Bütün varlıkların başı o
Bütün sonsuzların en sonsuzu o

Bu ezeli evrenin kumandanı o
Kalemin boynunu söz gerdanlığıyla bezeyen o

Güneş'in kemerini kızıl yakut ile bezeyen o
Toprağı çimenlerle, suyu dalgalarla süsleyen o
(Nizamî-yi Gencevî, *Mahzenü'l-esrâr*, Bölüm: 1, Beyitler: 1-7).

Nizamî'nin olağanüstü zekâsı ve üstün yetilerinin bir göstergesi olarak dikkat çeken bir diğer çok önemli tarzı da, kendisinin icat ettiği ve ilk kez kendisinin kullandığı söz konusu bileşikler eserlerinde asla ikinci kez tekrarlamamasıdır. Söz konusu kelimeler eserlerinde bir tek kez kullanılmıştır. *Mahzenü'l-esrâr*'da sözü edilen türden yaklaşık dört yüz elli bileşik, türemiş kelime vardır. Nizamî'nin sözünü ettiğimiz türdeki kelimeleri dilbilgisi açısından incelendiğinde bu kelimelerin çoğunun bileşik isim, bileşik sıfat ve bileşik fiil oldukları görülmektedir. Bu kelimeler genel olarak kelime yapısı ve türleri açısından değerlendirildiğinde bileşik ve türemiş kelimeler diyebiliriz (Yusufî, H. A., 1372 hş, III, s. 584).

Burada belirtilmesi gereken bir diğer önemli konu da Nizamî'nin şiirlerinde kullandığı kelimelerin çok önemli bir kısmının yaşadığı çağda yaygın olarak kullanılan kelimeler olduğudur. Nizamî, içerisinde yaşadığı toplumun ve her kesimden bu toplumun bireylerinin yaşam tarzlarını, konuştukları dili çok yakından izliyordu. Mesnevilerinde de halkın özellikle konuşma dilinde kullandığı, kelimeler, deyimler ve mesleklerle ilgili kelimeleri kullanıyor, halkın gelenek, görenek ve törelerini de bu dizelerinde göz önünde bulunduruyordu. Nizamî'nin bu konuda sadece kendisine özgü genel olarak söylenmesi gereken bir özelliği de çok sayıda öz Farsça kelimeyi seçerek o çağlarda yaygın Arapça kelimeler yerine kullanmasıdır. Bu yüzden Ali Ekber-i Dihhudâ'nın *Luğatname*'sinde özellikle bileşik ve türemiş kelimelerde çoğu zaman tek ve bazen de ilk örnek olarak Nizamî'nin söz konusu kendi türettiği kelimelerin kendi şiirlerinden örneklerle verilmesi de Nizamî'nin bu konudaki bilgeliği ve yaratıcılığını açıkça göstermektedir:

بیش وجود	: ezeli
بیش بقا	: sonsuz
چالش	: çaba, mücadele
شبخوش	: iyi geceler
سبکپر	: hızlı uçan
رخنه کن	: delen
صبح تاب	: doğan
شفا جوی	: şifa arayan
کیوتر نماى	: güvecin görünümlü
شکر آلود	: şekerli
ده رانده	: kovulmuş
جگر خسته	: yaralı
شدمد	: gidiş-geliş
گهرخانه	: hazine
پسند آوردن	: beğenmek
نشست آوردن	: oturmak
عربده کردن	: nara atmak
چرب گفتار	: tatlı sözlü
شکر زبان	: tatlı dilli
بر انداخت	: tasarı
بار افکنی	: doğum
شکار افکن	: avcı

Hakem Değerlendirmesi: Dış bağımsız.

Çıkar Çatışması: Bu makalenin yazarı aynı zamanda bu derginin baş editörüdür. Bu durum çıkar çatışması yaratabilecek bir ilişki olarak değerlendirilmektedir. Tarafsız ve şeffaf bir hakemlik süreci sağlamak amacıyla, bu makaleye ilişkin hakemlik ve yayın kararı dergiye atanan konuk editör tarafından yürütülmüştür. Konuk editör, Atatürk Üniversitesi Bilimsel Dergiler Koordinatörlüğü Ofisi tarafından atanmıştır. Makalenin değerlendirilmesi sırasında kör hakemlik uygulanmış ve yazarın editörlük pozisyonu hakemlere açıklanmamıştır. Ayrıca, çıkar çatışmalarını önlemek amacıyla bu sürecin tüm aşamaları derginin etik kuralları ve COPE, ICMJE gibi uluslararası etik yönergelerine uygun olarak yönetilmiştir.

Finansal Destek: Yazar, bu çalışma için finansal destek almadığını beyan etmiştir.

Peer-review: Externally peer-reviewed.

Conflict of Interest: The author of this article is also the editor-in-chief of this journal. This situation is considered to be a relationship that may create a conflict of interest. In order to ensure an impartial and transparent refereeing process, the refereeing and publication decision regarding this article was carried out by the guest editor assigned to the journal. The guest editor was appointed by the Atatürk University Coordinatorship of Scientific Journals Office. Blind refereeing was applied during the evaluation of the article and the author's editorial position was not disclosed to the referees. In addition, all stages of this process were managed in accordance with the journal's ethical rules and international ethical guidelines such as COPE and ICMJE in order to prevent conflicts of interest.

Financial Disclosure: The author declared that this study has received no financial support.

KAYNAKLAR

- Bədəlova T. (2019). "Nizamî Gəncəvi'nin Sirlər Xəzinəsi Poemasında Dövlət, Hökmdar və Xalq Münasibətlərinin Bədii Həlli", *Nizami Gəncəvi Almanaxı*. Bakı: Bilimler Akademisi yayınları.
- Mutlak, C. H. (1395 hş.). "Nizâmî-yi Gencevî", *Dânişnâme-yi Zebân-i Fârsî/DZEF*. Tahran: İntişârât-i Ferhengistân.
- Nizami Gəncəvi, (2021) *Sirlər Xəzinəsi*, Bakı: Medeniyyət Nazirliyi.
- Nizamî-yi Gencevî, (1390 hş.). *Kulliyât-i Hamse-yi Hekîm Nizamî-yi Gencevî*. Tahran: İntişarat-i Sohen.
- Purnâmdâriyân, T. (1401 hş.). *Mahzenü'l-esrâr*. Tahran: İntişârât-i Sohen.
- Serveti-yân, B. (1372 hş.). "Râz u Remz-i Sohen Der Âsâr-i Âyîne-yi Ğayb, *Nizamî-yi Gencevî, Mecmua-yi Makâlât-i Nizâmî-yi Gencevî*. Tebriz: İntişârât-i Dânişgâh-i Tebrîz.
- Yusufî, H. A. (1372 hş.) "Terkîbsazî Der Mahzenü'l-esrâr-i Nizamî", *Mecmua-yi Makâlât-i Nizâmî-yi Gencevî*. Tebriz: İntişârât-i Dânişgâh-i Tebrîz.